

Діяльність архімандрита Петра Могили в період кийських соборів 1628–1629 років з питань між церковного діалогу

Майже від самого початку обрання на архімандрію Києво-Печерського монастиря Петру Могили судилося у своїй діяльності, разом із православними ієрархами, опинитися в центрі подій, які стосувалися як тогочасних інтересів Православної церкви, так і релігійного життя Речі Посполитої. Мова йде про спроби примирення православних з уніатами. Намагання зблизитися почалися ще до обрання Могили, але саме в цей період вони набули більш виразного характеру.

Слід зазначити, що в дослідницькій літературі існують різні погляди на його позицію щодо екуменічного діалогу та питання єдності церков. Навіть у церковній історіографії існує контроверсійна оцінка діяльності Петра Могили в цій сфері. Наприклад, Г. Флоровський каже про догматичне єднання Могили з католиками [Флоровский], і це цілком суперечить висновкам митрополита Макарія (Булгакова) [Макарий (Булгаков)]. Оцінка діяльності Петра Могили (і не тільки в екуменічній площині) у дослідницькій літературі, за зауваженням А. Жуковського, певною мірою містить суб'єктивний фактор і багато в чому залежить від власних уподобань дослідників. Деякі представники російської історіографії, яким не подобалися західноєвропейські тенденції в діях Могили та його ворожість до Московії, не тільки засуджували його суспільно-політичні погляди, але шукали також єресь у церковній площині, румунської – представляють у суперлативах все, що було створене Могилою, при цьому ще й намагаючись «привласнити» його собі, польської – роблять спробу показати Могилу як адепта польсько-західноєвропейської культури та великого оборонця Речі Посполитої [Жуковский 1997, с. 12]. Таким чином, надання оцінки діяльності Петра Могили у вирішенні проблеми міжцерковного примирення за часів одного з етапів т. зв. «універсальної унії» є досить непростим і не в останню чергу через багатогранність особистості останнього.

Ініціатором цієї чергової спроби примирення православних з уніатами у період архімандритства Могили з боку православних був Полоцький архієпископ Мелетій Смотрицький – відомий православний письменник-полеміст, який, проте, потай у цей час уже перейшов на бік уніатів. Відомо, що він був у дружніх стосунках і з Київським митрополитом Іовом Борецьким, і з Петром Могилою, з часів, коли останній ще був світською людиною. На підставі наявних свідчень і власне розвитку тодішніх подій можна припустити, що ні Борецький, ні Могила (які, на думку більшості дослідників, не знали про уніатство Смотрицького) не відкидали ідеї міжцерковного діалогу та зближення з уніатами. Однак обидва добре розуміли, що без точного визначення умов примирення і належної підготовки до цього вірян ніякого успіху очікувати не слід [Коялович 1861, с. 151].

Варто зазначити, що питання унії та легалізації православної ієрархії, відновленої у 1620 році Єрусалимським патріархом Феофаном III Каракалосом (спільно з болгарським митрополитом Софійським Неофітом і грецьким єпископом Стагонським Авраамієм) [Сас 2013, с. 291], були взаємопов'язаними і та на той час надзвичайно злободенними проблемами. Щодо вирішення унійної проблеми серед православних існували три основних течії: консервативна (антиуніатська), яка виступала проти будь-якого діалогу (Перемишльський єпископ Ісайя Копинський, архімандрит Троїцького монастиря м. Слуцька Михайло Загоровський); проуніатська, яка прагнула, по суті, повторити шлях ідеологів Берестейської унії (Смотрицький), та центристська, представники якої (Борецький, Могила, письменник-полеміст, слуцький протопоп Андрій Мужилівський) не відкидали діалогу з уніатами та можливості проведення об'єднавчого собору, але на таких засадах, які б не порушували чистоти православної віри [Мицик].

Невдовзі після обрання на архімандрію, уже в лютому 1628 року, Петро Могила під час подорожі до Перемишля (де в нього були свої маєтності) заїхав до Дерманського монастиря і там зустрівся з Мелетієм Смотрицьким.

Вони обговорили питання щодо собору, який мав відбутися в маєтності Печерського монастиря в Городку, поблизу Рівного. Про цю зустріч залишив свідчення Смотрицький, який у листі до уніатського митрополита Йосипа Рутського характеризував Печерського архімандрита як майже свого однодумця [Письмо Мелетія Смотрицького... 1861, с. 369].

Городоцький собор відбувся на шостому тижні Великого Посту 1628 року. На ньому були присутні, окрім Могили та Смотрицького, митрополит Київський Іов Борецький, єпископ Луцький Ісайя Борискевич, а також єпископ Холмський Паїсій Іполитович. Смотрицький зробив доповідь про розбіжності між православним та католицьким віровченням, яка не викликала особливих дискусій. А оскільки здавалося, що перспектива поєднання православних з уніатами набувала реальних обрисів, то було вирішено скликати з цього приводу собор у Києві.

Борецький особисто зайнявся його організацією. Своєю грамотою від 26 травня 1628 року митрополит запрошував до Києва на собор духовних і зацікавлених світських осіб на храмове свято Печерського монастиря – Успіння. Для надання соборові державного схвалення було знайдено опосередковану форму – сеймовим універсалом православне духовенство скликалося на собор, на якому мали вирішити, щоб і православні взяли участь у субсидіях на державні видатки на війну зі Швецією – «ведлуг здольности теж приложилися до рятунку Речі Посполитої» [Аполлия Аполгии... 1883, с. 303]. До того ж ця постанова була незвичайною (оскільки уряд взагалі дотримувався політики ігнорування Православної церкви), не була повторена в наступних поборових універсалах, а це свідчить, що вона була винятковою і прийнята з певним наміром [Грушевський].

Основне опрацювання соборної програми було покладено на Мелетія Смотрицького, однак і інші ієрархи теж могли викласти свої міркування щодо проблеми з'єднання. Але Смотрицький, замість простого викладу причин собору, можливо, виходячи з кращих міркувань [Мицик], написав

трактат «Apologia peregrinatieyi do kraioiw wschodnych» про занепад Православної церкви, взявши за привід свою нещодавню подорож на Схід у 1624–1626 роках, і лише у додатку розмістив розділ про розбіжності між церквами. Слід зазначити, що в тогочасному церковному житті спостерігалися численні проблеми та негаразди, однак у своєму творі Смотрицький несправедливо звинуватив Православну церкву в тому, що вона нібито відійшла від справжньої віри, винна в розколі християнства і перебуває під впливом ересі. Тому ніякі реформи її врятувати не здатні, а єдиним порятунком є безпосереднє поєднання з католицтвом.

Примірники «Апології» Смотрицький надіслав на розгляд Борецькому й Могилі [Протестация Мелетия Смотрицкого 1883, с. 325–236]. Вони ж, отримавши трактат, відповіли, що ґрунтовний відгук буде надісланий ними відразу ж після прочитання рукопису. Смотрицький, за його словами, три тижні чекав на відгук, але, так і не дочекавшись, надіслав рукопис своєму приятелеві Касіяну Саковичу (який також на той час перейшов до унії) з проханням передати його Рутському та видати друком польською мовою. Згодом, пояснюючи свій вчинок, Смотрицький стверджував, що мовчання з боку Борецького й Могилі було зрозумілим у сенсі повної згоди з думками, висловленими в «Апології» [Протестация Мелетия Смотрицкого 1883, с. 327]. Утім, дослідники вважають це пояснення мало вірогідним. Природніше припустити, що «Апологія» була надіслана Смотрицьким Саковичу одночасно з відсиленням примірників до Борецького та Могилі [Голубев 1883, с. 184; Коялович 1861, с. 155].

Борецький і Могила, ознайомившись із твором, побачили, що Полоцький архієпископ вступив на шлях, іти яким вони й не думали. Однак відкрито викривати Смотрицького за його зраду православ'ю було ризиковано, оскільки викриття в такому випадку уявлялося мечем двосічним, який легко міг звернутися і на самих викривальників. Було широковідомо, що Борецький, відколи виникла підозра щодо православних переконань Смотрицького після його повернення з поїздки на Схід, усіляко захищав

останнього [Грамота Киевського митрополита 1883, с. 264–267]. І Борецький, і Могила дружили з ним, а головне неодноразово розмірковували з ним щодо екуменічних перемовин з уніатами. При цьому варто взяти до уваги, що як Борецький, так і Могила мали чимало недоброзичливців, готових дискредитувати їхні власні релігійні погляди, особливо серед представників «консервативної партії» православних. Наприклад, Ю. Мицик наводить листа Михайла Загорівського до князя Криштофа II Радзивілла від 23 травня 1629 року, у якому автор висловлює підозру щодо схильності до унії і Борецького, і Могили, і навіть одного з головних критиків «Апології» – Мужилівському [Мицик 2001, с. 9–10].

Це дає розуміння, чому для них було досить важко виступати з відкритим викриттям Смотрицького. Можливо, останній на це й розраховував і, посилаючи до Києва «Апологію», сподівався таким кроком остаточно перетягнути на свій бік Київського митрополита та впливового Києво-Печерського архімандрита [Голубев 1883, с. 186]. У цьому він помилився. Борецький і Могила виявилися гідними того високого становища, яке вони займали. Проте впевненість Смотрицького в тому, що вони не поведуть з ним відкритої боротьби, виправдалася. Зважаючи на зазначені обставини, Борецький і Могила вважали за краще не повідомляти Смотрицькому свої думки про рукопис, можливо, побоюючись якоїсь витівки з боку автора [Коялович 1861, с. 155–156], і відклали це до особистої зустрічі на соборі в Києві. Ймовірно, тут вони сподівалися залагодити справу [Голубев 1883, с. 187].

Однак у першій половині серпня, якраз напередодні відкриття собору, частина надрукованого твору Смотрицького вже доходила до киян, викликаючи загальне обурення. Існує припущення, що це Сакович цілком свідомо вдався до такого провокаційного кроку (а, можливо, саме він підмовив Смотрицького передати йому твір для публікації) [Кралуць 2007, с. 141]. На думку М. Грушевського, для тих, хто прибував на собор, надруковані аркуші «Апології» мали ефект бомби [Грушевський]. Ситуація

різко змінилася, і замість спокійного обговорення питань та прийняття виваженого рішення для православних раптово знову поставала нова Берестейська унія. Одночасно зводилось нанівець зближення церков, а собор перетворився на суд над Смотрицьким та анафемування його твору.

Варто зауважити, що деякі дослідники вважають, що Петро Могила на соборі 1628 року виявив себе як опортуніст і поневолювач козацької черні, а засудженням Смотрицького він хотів врятувати себе та приготувати собі шлях до сану митрополита [Соловій 1977, с. 223]. Висловлюються також припущення, що засудження «Апології» з боку Могили було добре спланованою акцією задля дискредитації Смотрицького [Кралюк 1997, с. 160–163; Кралюк 2007, с. 148–150]. Як архієпископ Полоцький Смотрицький формально займав друге становище у православній ієрархії і мав великий авторитет. Щоправда, частково цей авторитет компрометували чутки про його уніатські плани. Для Могили, який претендував на митрополичу кафедру, Смотрицький був серйозним конкурентом, і тут, завдяки проуніатській позиції останнього, на нього могли б зробити ставку урядові кола. І дійсно, Могила після відходу Смотрицького фактично зайняв друге місце серед православних діячів [Жуковський 1997, с. 123]. Утім, подібний погляд через брак фактів та вкрай надмірні припущення зазнає аргументованої критики [Мицик].

Тимчасом, незважаючи на невдалий результат спроби примирення, його прихильники не втрачали надії. Ідея примирення і зближення церков знаходила захисників з обох сторін. У 1629 році до ініціаторів додалася державна влада в особі короля Сигізмунда III, якому потрібен був мир у церковній сфері у зв'язку із зовнішньополітичною ситуацією. Вельми вірогідно, що ініціатива виходила з уніатської сторони, а саме від Рутського, проте він діяв за посередництвом архімандрита Йосифа Баковецького, уніатського делегата на варшавському сеймі [Жуковський 1997, с. 120]. У лютому 1629 року на цьому сеймі православні представники М. Кропивницький і Л. Древинський домовилися з Й. Баковецьким про

спільний собор. Їх підтримав король, який видав 29 березня 1629 року універсал, у якому визначав спільний собор православних з уніатами 28 жовтня 1629 року у Львові. Перед тим мали відбутися два окремі собори 9 липня 1629 року (на свято Петра і Павла): православний у Києві та уніатський у Володимирі.

Діяльну роль у підготовці собору в Києві знову відігравали Борецький та Могила. Проте, слід зазначити, що ідея примирення в православному середовищі на цей раз наштовхнулася на сильніший спротив, ніж можна було розраховувати. Так, уже 29 квітня представники православної шляхти, що були на війні зі шведами під Мальбургом, просили тих своїх співвітчизників, які будуть перебувати на соборі, щоб вони не погоджувалися на жодну умову, яка йтиме врозріз із інтересами православ'я, обіцяючи при цьому, що всі вони, скільки їх є у війську, у разі потреби готові пролити свою кров за віру і правду [Протестация шляхты 1883, с. 367–368]. Подібний протест прийшов від Війська Запорозького. Хоча козаки й не були запрошені на собор, але вони вислали туди задля контролю двох депутатів: Андрія Лагоду та Сапрона Сосимовича, «як бы противник потехи не одержал» та не було б постановлено будь-чого супротив православ'я [Письмо 1883, с. 370]. Протестувала також православна шляхта, вбачаючи перетворення мети собору із заспокоєння релігійної справи на об'єднання з Католицькою церквою [Протестация шляхты 1883, с. 368].

Протести вплинули на перебіг собору. Він відкрився, як і планувалося, у день Петра і Павла в Успенському храмі на Подолі та був продовжений у Києво-Печерському монастирі. На ньому була присутня велика кількість духовенства (понад 500 духовних осіб), однак його майже зігнорувала православна шляхта і миряни. У ході засідань стало зрозуміло, що чимало делегатів виступають проти об'єднавчого собору у Львові. Загалом захід проходив у великій метушні й погрозах. Їх адресатами були і Борецький з Могилою. Могила від незаслуженої образи від одного з козаків навіть не втримався від сліз [Голубев 1883, с. 213; Мицик], а Борецький не наважився

їхати до свого Михайлівського монастиря і ночував у Печерському в покоях архімандрита [Голубев 1883, с. 213]. У такій атмосфері складно було вести наради, і собор завершився безрезультатно. Постало питання, як виправдатися перед королем. Зрештою, вирішили, що через відсутність шляхти собор не може приймати ніякого рішення. Про це й було листовно повідомлено королю [Крип'якевич 1913, с. 24–25].

Утім, незважаючи на провал собору 1629 року, Рутський знаходив позитивний момент у тому, що православна ієрархія та духовенство стояли за діалог з уніатами. Задля заохочення православних він знову запропонував ідею створення для них патріархату. Уперше ця ідея виникла у 1623–1624 роках у світських колах Речі Посполитої як майстерний і простий план замирення між православними та уніатами: вони мали спільно провести собор і обрати собі патріарха під почесним верховенством Папи. Причому в той час у цієї ідеї була велика ймовірність успішного втілення [Коялович 1861, с. 119–120]. Невдовзі ідеєю патріархату зацікавились і церковні кола як уніатів (Рутський), так і православних (Смотрицький). Було також намічено конкретніші умови узгодження й вирішено, щоб обраний патріарх «по благословение нигде не посылал» [Наказ 1851, с. 514]. Проте проекти цієї ідеї не знайшли ніякого остаточного вирішення внаслідок ворожнечі між двома сторонами, яка утворилася після вбивства Вітебського уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича 12 листопада 1623 року.

Утім, ще до Київського собору, уже на початку 1629 року, Рутський у своєму меморіалі «Praeparatio ad synodum» до Папського нунція в Речі Посполитій Антонія Санта-Кроче відмічав, що прості віряни хочуть мати патріарха, і якщо на його місце обрати відповідну людину, то з її допомогою можна привести православних до унії [Крип'якевич 1913, с. 21]. Він також вказує на найбільш відповідного, на його думку, кандидата – Печерського архімандрита Петра Могила, «який видається прихильний для унії, міг би перейти на унію, спочатку приватно при певних свідках, а потім вести пропаганду» [Крип'якевич 1913, с. 22]. Питання, чому саме Петро Могила,

залишається без відповіді. Ні доказів, ні пояснень своєї версії Рутський не надав. Особисто з Могилою він знайомий не був. Про налаштованість до унії Печерського архимандрита (як і митрополита Іова Борецького) свідчив лише Смотрицький. Можливо, характеристика подібного роду виходила від інших діячів унії, але документальних підтверджень цьому не існує. Утім, усі сподівання на патріархат були поховані постановою Конгрегації пропаганди віри, і нунцій Санта Кроче своєю грамотою від 18 серпня 1629 року забороняв проведення спільного собору з православними [Жукович 1911, с. 672].

Спроби до угоди між православними та уніатами не пройшли безслідно для Могили, а також для його сподвижника – Борецького. Частиною православного суспільства вони були запідозрені в хиткості своїх релігійних переконань та у схильності до зради православної віри. Як один із прикладів С. Голубев наводить посвяту П. Могилі в Антології 1632 року – полемічному творі, який був спрямований проти «Апології» Смотрицького, протестантського автора Євстафія Киселя (що писав під псевдонімом Геласій Дипліц). У посвяті автор, за звичаєм панегіристів того часу, до заслуг адресата зараховує і те, що той відмовився від справи, описаної в «Апології», тобто унії, хоча раніше і схвалював її [Голубев 1883, с. 225–226]. Позитивне ставлення Могили до зближення з уніатами породжувало чутки і в чернечому середовищі. Збереглося свідоцтво 1631 року ієромонаха Іони та старця Авраамія – ченців з Новгород-Сіверського – про те, що після смерті Борецького обрання козаками митрополитом Ісаї Копинського викликало репресії. Унаслідок цього в Києві лише один Копинський «за крестьянскую веру стоит», «а в Печерском де монастыре архимандрит Киевский и тот поддается к ляхом, в ляцкую ж веру, и стоит против казаков с ляхами» [Отписка Севского воеводы 1890, с. 333].

Однак це були лише чутки, хоча, вірогідно, вони були досить поширені. Про те, наскільки вони відповідали дійсності, більшість дослідників схильні відповідати негативно. Як було зазначено вище,

документальних підтверджень намагання Могили перейти в унію не існує. Важливим для розуміння екуменічної позиції Могили є думка Є. Шмурло. Дослідник вважає, що відмовляти Могилі в католицьких симпатіях на ґрунті унії з Римом ледве чи можливо, проте слід пам'ятати, що в слово «унія» сучасники дослідника (його дослідження вийшло у 1928 році) звикли вкладати не те значення, яке вкладали в нього люди першої половини XVII ст. Тоді можна було сподіватися, що саме вона виведе з лабіринту упереджених переконань, приведе до згоди і дасть бажаний церковний мир.

Петро Могила жив саме в такий час і, залишаючись цілісною православною людиною, ще допускав можливість угоди, ще не міг боятися слова «унія». Саме тому даремно дехто намагається обілити його від звинувачення у «податливості» (і даремно), інші ж звинувачують його в опортунізмі й кидають тінь на чистоту його релігійних переконань – шукати єднання частин церкви, що розпалися, ще не означати перестати бути православним. Події показали, що Могила помилявся, і зближення з Римом на той час було неможливим [Шмурло 1928, с. 101–102].

При розгляді дій Петра Могили у спробах міжцерковного порозуміння на соборах 1628–1629 років досить вичерпною є думка А. Жуковського про те, що Могила, у згоді з більшістю тодішньої православної ієрархії та духовенства на чолі з митрополитом Київським, послідовно продовжував акцію примирення із другою за чисельністю християнською конфесією Речі Посполитої. Але відірваність проведеної акції від творчих та активних репрезентантів православної спільноти – козацтва, братств і шляхти, зрештою, вирішила справу вжитих заходів [Жуковський 1997, с. 124].

Джерела та література

Аполлия Аполонии. Современная брошюра о Киевском Соборе, бывшем в августе 1628 года. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 302–317.

Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Киев.

Грамота Киевского митрополита Иова Борецкого к православным южно-руссам с известием о клеветах, распространяемых латино-униатскою партией относительно его самого и Мелетия Смотрицкого, и с просьбою принимать посланного с митрополитским полномочием иеромонаха Леонтия от 23 мая 1623 года. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 264–267.

Грушевський, М. *Історія України-Руси*. VIII, 2. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur80203.htm> (дата звернення 21.03.2023).

Жукович, П. Н. 1911. Львовский Собор 1629 года в связи с политическими обстоятельствами времени. *Христианское чтение*, 5–6. Санкт-Петербург, с. 661–684.

Жуковський, А. 1997. *Петро Могила й питання єдності Церков*. Київ.

Коялович, М. 1861. *Литовская церковная уния*. II, Санкт-Петербург.

Кралюк, П. 1997. *Духовні пошуки Мелетія Смотрицького*. Київ.

Кралюк, П. М. 2007. *Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст.* Острог.

Крип'якевич, І. 1913. Нові матеріали до історії Соборів 1629 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 116. Львів, с. 5–39.

Макарий (Булгаков), митр. *История Русской Церкви*, 11, IV. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/436146/> (дата звернення 21.03.2023).

Мицик, Ю. 2001. 3 матеріалів до «Українського Православного Дипломатарія» XVII–XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*, 19. Київ, с. 9–10.

Мицик, Ю. *Святий Петро Могила – архімандрит Києво-Печерської лаври*. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/963-sviaty-petro-mohyla-arkhimandryt-kyievo-pecherskoi-lavry.html> (дата звернення 21.03.2023).

Наказ униатского митрополита Иосифа Рутского и Литовско-русских епископов послам, отправленным в Киев к духовным православным властям (для переговоров о предполагаемом церковном союзе и учреждении в Русско-Литовском крае особой патриархии, по примеру Московской). 1851. *Архив Юго-Западной России*, IV. Санкт-Петербург, с. 513–514.

Отписка Севского воеводы о выходцах из Новгород-Северского Спасского монастыря черном попе Иове и старце Авраамии (2 октября 1631 г.). 1890. *Акты Московского государства*, I, № 316. Санкт-Петербург, с. 333–334.

Письмо Мелетия Смотрицкого к униатскому митрополиту Иосифу Рутскому от 2 марта 1628 года. 1861. Коялович, М. 1861. *Литовская церковная уния*. II, Санкт-Петербург, с. 366–373.

Протестация Мелетия Смотрицкого против Киевского Собора, бывшего в августе 1628 года. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 323–351.

Протестация шляхты Киевского повета против назначенных королем Соборов для соглашения православных с униатами 5 июня 1629 г. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 365–369.

Сас, П. М. 2013. Феофана III міся в Україні 1620. *Енциклопедія історії України*, 10. Київ, с. 291–292.

Соловій, М. 1977. *Мелетій Смотрицький як письменник*, 1. Рим; Торонто.

Флоровский, Г., прот. *Пути русского богословия*. URL: <https://www.vehi.net/florovsky/puti/02.html> (дата звернення 21.03.2023).

Шмурло, Е. Ф. 1928. *Римская курия на русском православном востоке в 1609–1654 годах*. Прага.

Артур Кукушко

*старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви*